

Konrád Miklós

Átbillenés

A zsidó társadalom a modernizálódás és az akkulturáció útján (1850–1867)

A holokausztot megelőző másfél évszázad során a zsidó történetírás legjelesebb képviselői kivétel nélkül szükségesnek érezték, hogy megválaszolják a kérdést, vajon mikorra tehető az európai zsidóság történetében a modern kor kezdete. A kérdés ismételt felvetése önmagában is jelzi, hogy e történések számára a zsidók integrációja a keresztény társadalomba, az emancipáció és az akkulturáció kora alapvetően új fejezetet nyitott a zsidók történetében. Az egymástól eltérő válaszok megannyi illusztrációi e kor zsidókra gyakorolt hatásának értékelési közötti különbségeknek. A zsidóság történelmében a modern kor nyitányát a szellemtörténész Heinrich Graetz (1817–1891) a dessauai születésű berlini filozófus, Moses Mendelssohn (1729–1786) 1760-as évekbeli színre lépésében jelölte meg. A társadalomtörténész Simon Dubnow (1860–1941) úgy vélte, hogy a zsidó modern kor a francia forradalom 1789-es kitörésével vette kezdetét. A zsidó miszticizmus tudományos kutatását megalapozó – és meggyőződéses cionista – Gershom Scholem (1897–1982) szerint viszont a döntő pillanat a 17. századi álmissiás, Sábbátáj Cvi (1626–1676) fellépése volt, aki azzal, hogy a zsidóságot radikálisan antagonisztikus – a benne hívők, illetve nem hívők – táborokra osztotta, megelőlegezte a zsidó nép egységét végzetesen szétziláló asszimiláció korát.¹

Mivel nem érzek késztetést a teleologikus történetírásra, így az új- és modern kori zsidó történelmet rendezőelvként meghatározó origó megállapítására sem, a magyarországi zsidóság történetében jobban érdekel az a szerintem döntő periódus, amelyet a címben *átbillenés*-nek neveztem, vagyis az az időszak, amelynek végére eldőlt, ami a korszak elején legkevésbé sem volt még egyértelmű, nevezetesen, hogy a hazai zsidóság immár tömegesen a magyarosodás és a magyar társadalomba való integrálódás útjára lép. Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogyan történt ez az átbillenés, milyen jelenségekben érhető tetten, és milyen nehézségekkel járt. Az átbillenés kora természetéből fakadóan

az *átmenetiség* kora is volt egyben, vagyis olyan időszak, amikor a hazai zsidóság életében különösen szembeszökő volt a nem sokkal korábban még nem, nem sokkal később már nem fellelhető jelenségek együttes hatása.

ELŐZMÉNYEK

1850-ben a neoabszolutista kormányzat által végrehajtott népszámlálás szerint 343 554,² Michael Silber becslése szerint 400 000 zsidó élt Magyarországon,³ körülbelül felük az osztrák, morva és galíciai határ menti megyékben,⁴ hozzávetőlegesen 22 százalékuk városokban,⁵ és legalább még egynegyedük elszigetelten, egy-két családos falusi mikroközösségekben,⁶ a szekularizációnak és akkulturációnak a fuvallatától is szinte érintetlenül. Ahogy haladunk a nagyobb, városi közösségek felé, az országon belül pedig a galíciai bevándorlás hatása alatt intenzíven hagyományhű északkeleti megyéktől a zsidó felvilágosodás, a *hászkálá* eszméire fogékonyabb és a nem zsidó világ felé nyitottabb dél nyugat irányába, úgy ritkult a férfiak arcán a szakáll és a pajesz, úgy nőtt a rabbik panaszainak száma a vallási előírásokat megszegő hitsorsosok miatt, és úgy vált mindinkább egyértelművé, hogy a zsidó társadalom egyelőre még kicsiny, de növekvő része elindult a gazdasági modernizáció és a nem zsidó – azon belül kifejezetten a *magyar* – társadalomhoz és kultúrához való közeledés útján. Azon az úton, amely olyan újfajta zsidó identitások kialakulását vonta magával, amelyeknél a „zsidó” rész mindinkább keveredett egyéb azonosulási formákkal és lojalitásokkal.

A magyarországi zsidó társadalom akkulturációjának és szekularizációjának reformkori kezdetei azonban ne tévesszenek meg bennünket: a forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus hajnalán a hazai zsidóság nagy többsége még a vallástörvény által szentesített askenázi hagyo-

mány világában élt, a nem zsidók iránt többé-kevésbé közömbösen, a bűnei miatt szétszóródásban senyvedő zsidó népet a Szentföldre visszatelepítő Messiásra várva, egy olyan mentális univerzumban, ahol a szent és a profán, a vallásos és a szekuláris fogalmi megkülönböztetése nem létezett.⁷ Ami a zömeében még jiddis anyanyelvű zsidók nyelvi magyarosodását illeti, ennek – az 1840-es években már sokasodó jelei dacára még kifejezetten korlátozott – mértékét egy példával illusztrálnám: 1848 májusában a zsidó hírlapíró Szegfi/Szegfy Mór (1825–1896) *Politikai és Társadalmi Egyenlőség* címmel magyar nyelvű zsidó lapot akart indítani hitfelei egyenjogúsítása érdekében, mert úgy ítélte, hogy az Eichorn Ignác (alias Horn Ede) (1825–1875) szerkesztésében április közepe óta megjelenő *Der Ungarische Israelit* nem képes kivívni magának kellő figyelmet. Szegfi kezdeményezése azonban kudarcot vallott, mégpedig azért, mert miközben németül író zsidó literátor jócskán akadt már,⁸ rajta kívül mindössze két olyan zsidó hírlapíró volt az országban, nevezetesen Diósy Márton (1818–1892) és Ludassy Mór (1829–1885), akik rendelkeztek a hírlapíráshoz szükséges, kellően flott magyar nyelvtudással.⁹

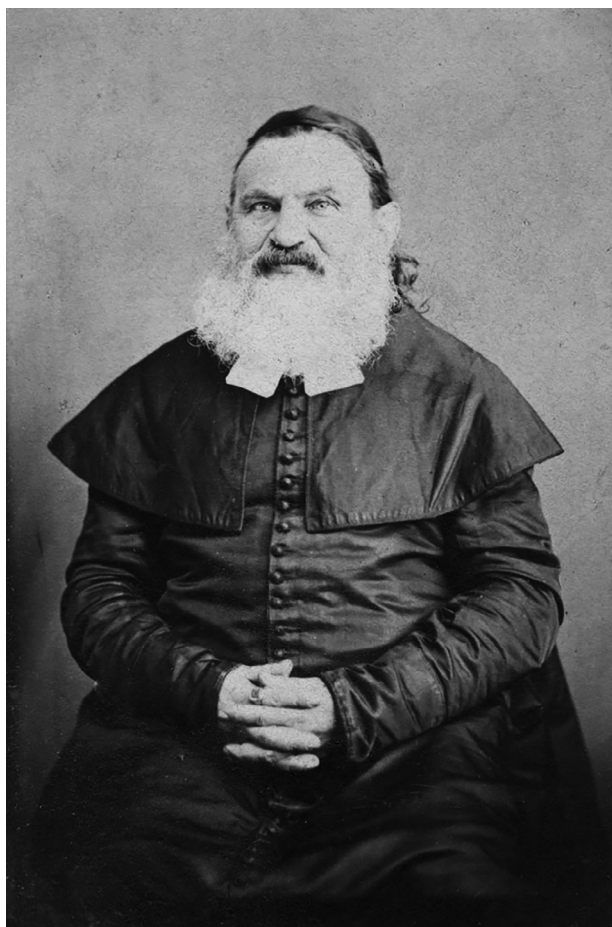

Ludassy (Gans) Mór (MZsML)

1850-ES ÉVEK – TÁVOLODÁS A HAGYOMÁNYTÓL

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a zsidók számára a lelkesedés és csalódás napjait jelentette. A forradalom első heteinek emancipációs ígérezeit 1848 tavaszán több mint harminc városban kirobbant antiszemita zavargások kísérték-követék.¹⁰ Zsidó részről a reakció a magyarországi zsidóság történetének első kikeresztelkedési hulláma volt, illetve egy tiszavirág életű, a zsidók észak-amerikai kivándorlását szorgalmazó Kivándorlási Egylet létrejötte, amelynek pozsonyi fiókja a horvát felkelést és a Nyitra és Trencsén megyei szlovák lázadást követően a magyar hazát védelmező zsidó önkéntesek toborzóirodájává vált.¹¹ A népképviselői országgyűlés elé 1848 nyarán beterjesztett emancipációs törvényjavaslatok többrendbeli elnapolása után a szegedi nemzetgyűlés utolsó, 1849. július 28-i ülésnapjáig kellett várni, míg a képviselők egyhangúlag elfogadták az ülésnap utolsó tárgyaként benyújtott emancipációs törvényt, amely végül a világsi fegyverletétel miatt nem lépett érvénybe. Ettől a törvénytől függetlenül az 1849 márciusában oktrojált olmützi alkotmány 1851. december 31-i visszavonásáig elméletileg valláskülönbség nélkül szavatolta a törvény előtti egyenlőséget, vagyis a zsidók polgári egyenjogúságát.¹²

Részben talán ezért, részben talán mert a zsidóellenes megmozdulások és az emancipációs törvény késlekedése a szabadságharc közös élménye ellenére sokakban keserűséget hagyott, részben talán a nyelvi és kulturális magyarosodásnak egyébként is csak az elején járó zsidó lakosságnak az osztrák hatalomhoz húzó pragmatizmusa eredményeképpen, mindenesetre az 1850-es évek elején a zsidók magyarosodása látszólag megakadt. Ismereteim szerint Löw Lipót (1811–1875) volt az egyetlen, aki ezt a politikailag nyilvánvalóan rendkívül érzékeny jelenséget zsidó részről nyíltan szóvá tette. 1860 végén befejezett és 1861 márciusának első napjaiban megjelent magyar nyelvű tanulmánykötetében a legnagyobb hatású magyarországi reformrabbi hitfelei magyarosodásának megtorpanását nem a magyarok zsidógyűlöletében, hanem önkritikusan a zsidók pragmatizmusában látta, ami aligha meglepő, ha belegondolunk, hogy könyvét a szegedi rabbi egy hónappal azon országgyűlés megnyitása előtt adta ki, amelytől a hazai zsidóság egyenjogúsításának – ekkor is elmaradt – törvénybe iktatását remélte.¹³ Bár Löw Lipót vallomása unikális, mégis e korszak egyik sajátosságának tekinthető, hogy a nyilvánosság előtt vallott a „zsidóknak” a „magyaroktól” való elfordulásáról. Az 1867-es emancipá-

Löw Lipót

ciós törvényt követően a neológ zsidók képviseletében beszélők részéről ilyen nyilatkozattal már nem találkozunk, és pedig nem azért, mintha egyesekből olykor ne fakadt volna ki egy-egy keserű felhívás a zsidókat minden igyekezetük ellenére elutasító magyaroktól való disszimilációra, hanem mert a Löw által leírt tényleges disszimilációnak a dualizmus kori neológ zsidóság körében már nem volt társadalomtörténeti realitása. Amint Löw írta: „A forradalom után egy darabig nem vala épen összhangzásban a zsidóság lelkiülete a magyar nemzetével. Ez eddig sehol sem mondatott ki; szükséges pedig, hogy teljes őszinteséggel kimondassék, és történelmileg és lélektanilag megmagyaráztassék. [...] A forradalom utáni rendszer halálos ítéletet hozott a magyar szabadság fölött. [...] A magyar siralmiba a zsidóéi is vegyültek: sírba szállott számos fia, sírba szép reményei! De miután a vérző sebek behegedve valának, és az új kormányrendszer egyenlőséget irt zászlajára; igen természetes, hogy számos zsidó tűrhetőnek lelé az új állapotot. [...] A forra-

dalom előtt csak egyenlőség után sóvárgott, és pedig a nemnemesekkel való egyenlőség után. Ez vala ideálja. S íme, ez az ideál az új rendszer által létesült és életbe lépett! Csoda-e, hogy számos zsidó megbékült a közügyek új rendével? Ily körülmények alatt vagy elaludt a nemzetesedési szellem, mely előbb oly éber vala a héberek között, vagy csendességbe vonult vissza, jobb időkre remélvén. Ekkor a művelt magyarok közt mindinkább elterjedt a vélemény, hogy a zsidóság egészen elidegenedék a magyartól!”¹⁴

A „lelkületi” aspektushoz vegyük hozzá, hogy az 1850-es évek germanizáló abszolutizmusa idején a zsidók nyelvi magyarosodásának a lehetősége is megcsappant. Az Izraelita Kézmű- és Földmívelési Egylet alapszabályainak kiadását 1853-ban Joseph Protmann pesti rendőrigazgató azért tiltotta be, mert annak egyik szakasza a tanoncok kötelező tantárgyává tette volna a magyar nyelvet.¹⁵ Végül valószínű, hogy az emancipációra és befogadásra vágyó zsidók csalódottsága mellett a zsidók magyar nyelvű irodalmi produkciójának az 1850-es években tapasztalható visszaesése az emigrációba kényszerült zsidó értelmiségiek hiányával is magyarázható. „Magyar nyelven alig egy-két zsidó író működik tovább” – írta Komlós Aladár, majd e néhány kivétel illusztrálására három, ekkor már kikeresztelkedett zsidót említett, nevezetesen Ballagi Mórt (1815–1891), Helfy Ignácot (1830–1897) és Szegfi Mórt.¹⁶ Mindenesetre a zsidó felekezeti élet keretein belül maradván is szembeszökő, hogy miután az 1840-es években négy rabbi adta nyomtatásba magyar nyelven tartott zsinagógai beszédét, a következő évtizedben egyetlen ilyen beszéd sem jelent meg.¹⁷

Elmondható tehát, hogy a zsidóság magyarosodásának ügye az 1850-es években megfeneklett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a zsidók akkulturációja terén ez az évtized ne hozott volna döntő fordulatot. Annak érdekében, hogy a zsidókat alkalmasabbá tegye az ország modernizációjában való részvételre, valamint hogy az 1840-es években megkezdődött magyarosodásnak gátat szabva megtartsa őket a német kultúrkörben, Leo Thun-Hohenstein (1811–1888) birodalmi miniszter 1851-ben arra utasította a zsidó hitközségeket, hogy a *héderek* helyett nyilvános, az állam által megszabott tananyaghoz igazodó – és persze német tannyelvű – elemi népiskolákat nyissanak. A zsidó felekezeti népiskolák száma Jacob Katz szerint egy évtized alatt 30-ról 300-ra emelkedett. „Azokban a városokban és megyékben, ahol létrehozták őket – írta Katz –, ezek az intézmények lassú és csendes kulturális forradalmat eredményeztek, és nem csupán

Leo Thun-Hohenstein

Kónyi Manó

nyelvi szempontból. Egy teljes nemzedék nőtt fel úgy, hogy már nem ismerte a héder zsidó hagyományokkal telített bensőséges légkörét. A gyereket három vagy négy évig felvilágosult tanító nevelte, aki ugyan megismertette őt a judaizmus alapelemeivel, de nem a különleges zsidó nyelvet beszélte, és nem tekintette a hagyományt a gyermekek első öntudatra ébredését és érzelmi fejlődését meghatározó forrásnak.¹⁸

Ez a „kulturális forradalom” persze azt is jelenti, hogy az 1850-es és 1860-as években a felnőtt zsidó népesség elsöprő többsége még olyan férfiakból és nőkből állt, akik gyermekkorukban nem részesültek semmiféle *világi* – nem zsidó – oktatásban. Azt is érdemes megjegyezni, hogy ha a zsidó népiskolákban a tanulók már nem nevelkedtek is olyan „bensőséges” légkörben, mint a héderekben, továbbra is egy zárt zsidó világban nőttek fel. A Kohn Emánuel néven Kaposváron született és az 1850-es években a helyi zsidó népiskolába járó Kónyi Manó (1842–1917) visszaemlékezése szerint már gimna-

zista volt, amikor egy keresztény diáktársa figyelmeztette, hogy ha bemegy valahová, úgy illik, hogy levegye a kalapját. „Eddig én ugyan soha nem vettem le” – írta Kónyi, ami persze logikus, hiszen zsidó miliőben úgy volt illő, hogy ne is tegye.¹⁹

Ezzel együtt a német nyelvű zsidó elemi iskolák, a neoabszolutizmus által támogatott gazdasági modernizáció, a zsidók urbanizációjának ekkorra tehető felgyorsulása (aminek eredményeképpen 1869-ben a zsidóknak már majdnem 30 százaléka városokban élt) és a mindeközben folyamatos szekularizáció együttes hatására az 1850-es évek végére a zsidóknak a jiddisről németre való átállása az északkeleti megyék kivételével nagyrészt megtörtént.²⁰ De persze még nem végződött be. Az ország legnyugatibb csücskében, a Sopron megyei Németkeresztúron született Dóczi Lajosnak (1845–1919) is jiddis volt az anyanyelve.²¹ A zsidók akkulturációját szorgalmazó ifjú nemzedék még hosszú éveken át kárhóztatta a jiddishez „renyhe, kényelmes szokásból” kötődő hagyományosabb hitsorsosait.²²

Dóczi Lajos

A német nyelv iránti vonzalom együtt járt és egyet jelentett a nem zsidó kultúra iránti fokozódó nyitottsággal. A konzervatívabb rabbik már nem tudták megakadályozni, hogy a hitközségek németül beszélő és prédikáló, általános műveltséggel rendelkező, olykor egyetemet is járt rabbikat szerződtessenek. Az 1860-as évek elején maga a pozsonyi Avrahám Smuel Binjamin Szófér rabbi, vagyis a Ktáv Szófér (1815–1871), a Hátám Szófér (1762–1839) fia és utóda a pozsonyi rabbiság és jesiva élén arra kényszerült, hogy egy zsinagógai beszédeinek tartalmára nézve az ortodox elvárásoknak megfelelő, de német nyelvét és előadási stílusát nézve a modernebb ízlésűeket is kielégítő hitszónokot vegyen maga mellé.²³ Tagjai sürgetésére a pécsi hitközség 1852-ben szerződtetett egy német nyelvű hitszónokot, majd a régi rabbi visszavonulása után 1858-

ban már kifejezetten olyan rabbit keresett, aki rabbinikus tudása mellett modern műveltséggel is bír.²⁴ Ezek után nem csodálkozhatunk, ha Friedenthal Saul bonyhádi ortodox rabbi 1862-ben arról panaszkodott, már vagy egy évtizede tapasztalja, hogy egyes hívei német nyelvtanulással töltik idejüket. Ennél meglepőbb, hogy a rabbi szerint egyesek már franciául is tanulnak.²⁵

A világi műveltség tárgyi jelei olykor már az egyszerűbb családokban is megjelentek. Az 1852-es születésű, 92 éves korában Auschwitzban meggyilkolt Révész Fülöp, akinek morvaországi származású apja vegyeskereskedő volt Békéscsabán, 1934-ben lejegyezte gyermekkori emlékeit családtagjai számára. Szülői otthonában a Talmud és a Mendelssohn-féle – vagyis németre fordított, de héber karakterrel írt – Pentateuchus és annak kommentárja, az úgynevezett *Biur* (magyarázat) mellett Schiller- és Goethe-kötetek is akadtak, sőt Eugène Sue és Alexandre Dumas néhány németre fordított regénye is. Ráérő idejében apja, Reisz Salamon (?–1871) a Talmud fóliánsait böngészte, míg a fiatal nők a német klasszikusokról beszélgettek.²⁶

A hagyományos zsidó társadalom bomlásának, illetve a zsidó polgári társadalom kibontakozásának további jelei az 1850-es években egyre-másra alakuló izraelita nőegyletek, a zsidó közösség polgárosodásának ezek az alapvető színhelyei, amelyek Zeke Gyula szavaival először adtak lehetőséget a zsidó nőnek arra, hogy „kiléphessen a családból, a zsinagógák karzatának némaságából a hitközségi közélet terére”,²⁷ sőt a nagyobb nyilvánosság elé, mivel a nőegyletek egyik alapvető tevékenysége mindvégig a jótékonykodás volt, vagyis az a terület, ahol legkönnyebben alakult ki együttműködés a keresztény középosztály női tagjaival.²⁸

E sommás áttekintés konklúziója, hogy míg az 1850-es években a hazai zsidóság látszólag nemigen közeledett a magyar társadalomhoz, a zsidó vallási és kulturális hagyomány világát ebben az évtizedben kezdte tömegesen maga mögött hagyni.

Amint a pozsonyi példából láthattuk, ebbe a „tömegesbe” a hagyományos zsidó szóhasználattal élve *Oberland*-nak nevezett Felvidék, vagyis a haszidizmus befolyásától mentes „nyugati” rabbinikus ortodoxia fellegvára is beleértendő, de az északi-északkeleti megyék zsidóságára, az *Unterland*-ra a konklúzió nem vonatkozik.²⁹ A Szepes megyei Hunfalván született Schnitzer Ármin (1836–1914) a leipniki, majd nikolsburgi jesivákban töltött hároméves távollét után 1853-ban tért haza szülőfalujába. Az 1861-től haláláig komáromi rabbiként szolgáló Schnitzer erre így emlékezett vissza önéletrajzában: „Hunfalván semmi sem változott. [...] Még

Schnitzer Ármin

a nyakra való vas is ott állt elretentő jelként, pedig az autonóm zsidó igazságszolgáltatást az új politikai rendszer nyomán hatályon kívül helyezték. Még mindig kopogtatva hívogattak »a súlba« [zsinagógába], az emberek ugyanazok maradtak széles zsidó zsargonukkal és kicsinyes, fontoskodó ügyködésükkel. Csak én változtam meg.”³⁰

1860-AS ÉVEK – A NYELV ÉS A SZÍV MAGYAROSODÁSA

A keresztény magyar társadalomhoz való közeledés kapcsán azért beszéltem ennek *látészólagos* elmara-dásáról, mert a közeledés vágya az 1860-as évek elején a politikai eseményektől nyilván nem függetlenül, mégis olyan lendülettel és lelkesedéssel tört felszínre, hogy nehéz nem feltételezni valamiféle, ha nem is feltétlenül nyelvi, formális, de talán érzelmi magyarosodásnak az előző évtized során is meglévő bűvópatakját.

A közeledés egyik első jele az a nagyszámú gyászistentisztelet volt, amelyet Széchenyi István 1860. áprilisban bekövetkezett halálakor rendeztek a hazai zsinagógákban, tanúságtételeként az abszolutizmus elleni magyar törekvések támogatásának. A Gömör megyei Putnokon tartott gyászistentiszteleten a zsinagógában magyar kardal szólt, miután a *Pesti Hírnök* helyi tudósítója szerint „igen jeles és tiszta magyarsággal elmondott emlékbeszéd tartott”.³¹ A szegedi zsinagógában Löw Lipót által vezetett gyászistentiszteletéről a *Vasárnapi Ujság* tudósított: „beláthatlan sokaság” gyűlt össze, „többnyire magyar gyászruhában”. Löw emlékbeszédét követően „a gyászoló közönség levett kalappal énekelte el a Szózatot s ennek bevégeztével Kölcsy Hymnusát”.³²

Az 1860-as évek elejétől minden jel szerint látványosan megnőtt az asszimilációs hajlam a hazai zsidóság körében. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy bár az 1861-es országgyűlés, jóllehet idő és nem akarat híján, de mégsem hozott törvényt a zsidók egyenjogúsításáról, számos jeles liberális politikusnak az emancipációt támogató-sürgető nyilatkozata,³³ majd a képviselőház feloszlatás előtt közhelyesléssel elfogadott határozata, miszerint a zsidók egyenjogúsítását legközelebbi összehívásakor „legfontosabb teendői közé sorozza”,³⁴ egyértelművé tették, hogy ami késett, már nem múlhatott sokáig. Ez pedig annál is inkább előrevetítette a zsidók és keresztények barátságos együttélésének az asszimilációt nyilván favorizáló jövőképét, mivel a keresztény magyar társadalom nemhogy a korábbiakhoz, de a későbbiekhez képest is egyértelműen az 1860-as években tanúsított legnagyobb nyitottságot a zsidók befogadása iránt.

A haza javát szolgáló „összeolvadás” jegyében az 1860-as években a kaszinók és egyesületek sorra nyitották meg kapujukat a zsidó vallású jelentkezők előtt. Közöttük számos olyan egyesületet is találunk, amelyek az 1840-es években még egyáltalán nem, vagy alig voltak hajlandók erre. A legjobb példa a Széchenyi István kezdeményezésére 1827-ben alapított Nemzeti Kaszinó, amely fennállása során összesen tíz zsidó vallású tagot választott be, mégpedig az 1848-ban felvett Moscovitz Mór (1802–1880), az Andrássy család háziorvosa kivételével mindenkit 1860–1872 között. A Nemzeti Kaszinóba utolsóként bekerült zsidó vallású férfi Moscovitz Mór fia volt, a földbirtokos Moscovitz Geyza (1851–1913), Lesznai Anna (1885–1966) költő, grafikus és iparművész apja.³⁵

A társadalmi közeledés nem korlátozódott az elitre. Az 1861 elejétől többszöri megszakítással 1868-ig megjelenő *Magyar Izraelita* című hetilap te-

Moscovitz Geyza és neje, Hatvany-Deutsch Hermina

mérdek tudósítást közölt a társadalmi testvériesülés egy-egy mozzanatáról. Egy tipikus példa:

„Rimaszombati levelezőnk írja, hogy ott a m. hó 18-án a városi hatóság, és 19-én az ev. község által főtisztelendő Máday Károly szuperintendens úr tiszteletére rendezett lakomákra tisztelendő Maisner Mózes rabbi és Kohn Adolf urak is meghívtak. Az utóbbira megjelenvén, Maisner rabbi úr felköszöntése anyagául a zsolttár ezen szavait választá: »Íme, mily jó és kellemes, ha testvérek egyesülésben élnek!« A viszontköszöntésben evang. lelkész, tiszt. Jungmann úr így zárta be szavait: »Nem csak most, teli pohárral, mondjuk és óhajtuk a testvériesülést, hanem iparkodjunk, hogy az örökre állandó alapot nyerjen, hogy úgy közös hasznunkra és a hon javára vállvetve működhessünk!« Beszédét: »Éljenek izraelita testvéreink« fölkiáltások követték.”³⁶

Az asszimilációs lendület erősödésének szimbolikus mozzanata az 1844-ben alakult Magyarító Egylet, teljes nevén a Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet újjászületése 1860 novemberében, ekkor már Izraelita Magyar Egylet néven,³⁷ illetve a hozzá közeli *Magyar Izraelita*, az első huzamosabb ideig fennálló magyar nyelvű zsidó felekezeti lap megjelenése 1861. január 3-tól. A *Magyar Izraelita* vezércikkei, amelyeket a dualizmus kori neológ zsidó közélet olyan közismert figurái írtak, mint Mezei Mór (1836–1925), Ágai Adolf (1836–1916) vagy Tenczer Pál (1836–1905), páratlan forrása az első, már mondhatni testületileg akkulturált zsidó értelmiségi nemzedék törekvéseinek,³⁸ míg a tudósítások, a vidéki levelezők beszámolója a magyarosodási mozgalom mindennapjaiba, társadalomtörténetébe engednek betekintést.

Az utóbbi mondatban a lényeg a *mozgalom*. A reformkori kezdetek után a hazai zsidóság körében a magyarosodás az 1860-as évektől vált tömeges jelenséggé, tömegeket érintő és bevonó mozgalommá, mindazzal, amit ez jelent: kollektív lendülettel és lelkesedéssel, túlzásokkal a sikereket illetően és féktelenséggel a mozgalmat akadályozók bírálatában.

Hogy az 1860-as évek elején e tömeges magyarosodásnak csak a kezdetén járunk, erre utal a tény, hogy a törekvések pontos meghatározása terén is tapasztalhatunk még némi bizonytalanságot. Goldstein Adolf főleemi tanító 1862 nyarán cikket közölt a *Magyar Izraelita*-ban a magyar nyelv tanításáról a zsidó elemi iskolákban. Szerencsére, írta Goldstein, a zsidók „elismerték a jelenkor ama igényét, hogy a magyar nyelvet ugyanazon mértékben kell megtanulnunk, mint a német nyelvet”. A hetilap akkori szerkesztője, Mezei Mór lapalji megjegyzésben igazította helyre a tanítót: „Helyesebben mondvá: A magyar nyelvet sokkal jobban kell megtanulnunk, mint a németet, mert Magyarországon élünk, s nem Németországban.”³⁹

Ami a konkrét nehézségeket illeti, a magyarosodási mozgalom e fázisának sajátossága, hogy a zsidóság hagyományos szellemi vezetői, a rabbik elsősorú többségének az ellenkezésével találkozott. Az ultraortodox rabbik többé-kevésbé teljes elutasítása a dualizmus idején sem változott.⁴⁰ De a későbbiekkel szemben ekkor még roppant kevés olyan rabbit találni, aki képes és hajlandó lett volna magyarul prédikálni a zsinagógában. „Legtöbbje egy szentírási idézetet nem bír magyarul adni” – fakadt ki Mezei Mór 1862 végén, jótékony homályban hagyva a kérdést, vajon hány hitközségben tudhattak a hívek elég jól és elegen magyarul ahhoz, hogy értelme is legyen magyarul szónokolni.⁴¹ Egy 1866 végén megjelent ortodoxellenes röpirat szerint mindenestre a rabbik kilenczede nemhogy magyarul, de németül sem tudott, csak jiddisül, s a világi műveltségnek is teljességgel híján voltak, „egész tudományuk a vallástanból és talmudból áll”.⁴²

A magyarosodási mozgalom a nemzedékek közötti távolságot is elmélyítette, mivel az idősebbek már érthető módon kevésbé tudtak, gyakran kevésbé is akartak megtanulni magyarul. A magyarosodás olyan szimbolikus mozzanata, mint Kohn Sámuel (1841–1920) személyében a Pesti Izraelita Hitközség első magyarul szónokló rabbijának alkalmazása 1866-ban, nem csupán azért volt egy hosszú, hat éven át tartó és csak sokadik nekifutásra eredményes kezdeményezés végpontja, mert korábban a hitközség nem talált olyan rabbit, aki a rabbinikus tudást kellő magyar nyelvismerettel és modern műveltséggel ötvözte volna, hanem azért is,

Mezei Mór 1869-ben

Kohn Sámuel

mert a tervet a hitközségen belül az idősebb nemzedék mindvégig rosszalotta. Amikor 1866. június 2-án Kohn Sámuel szöszékre lépett, hogy elmondja első magyar nyelvű beszédét, a hívek nagy része tüntetően elhagyta a Dohány utcai zsinagógát. „Aki az akkori viszonyokat ismeri – írta negyedszázaddal később az *Egyenlőség* –, a legkevésbé sem fog ezen csodálkozni. Az öregebb generáció, mely a templomban és azonkívül mást mint német szót nem hallott, valami rendellenesnek és, mondjuk ki, istenellenesnek tartotta azt a szokatlan és hallatlan dolgot, hogy valaki magyar nyelven hirdesse a válás ígését.”⁴³ Tegyük hozzá, hogy bár a hazai népesség nyelvi viszonyairól relatíve megbízható adatokkal csak 1880-tól rendelkezünk, amikor is a budapesti zsidók 59,1 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, abban biztosak lehetünk, hogy 1866-ban a fiatalabb nemzedék tagjai közül is sokan voltak, akik a magyar szónoklat mellett tüntetőleg kiállva, de azt nem értve maradtak a templomban.

A tömeges magyarosodás e kezdeti időszakának további jellemzője és egyben akadálya az emberhiány volt. Amint ez a *Magyar Izraelitában* megje-

lent cikkek és a korabeli röpiratok visszatérő panaszaiából kiderül, a nyelvi akkulturációt a zsidó közösségen belül elsődlegesen az gátolta, hogy egyszerűen nem volt még elegendő magyarul tudó felnőtt zsidó, aki tudását átadhatta volna a gyerekeknek. A szülők közül is még csak kevesen beszéltek magyarul. A nagy többség esetében, írta az *Izraelita Közlöny* című lap 1866-ban, „a magyarosodás szellemével kell beérnünk”.⁴⁴ Ott voltak persze a zsidó elemi iskolák, amelyek tanítói karát azonban nagyrészt az 1850-es években Morva- és Csehországból bevándorolt, magyarul egyáltalán nem beszélő férfiak tették ki. Ahogy Mezei Mór írta 1861 őszén, a zsidó elemi iskolák valóban a magyarosítás legalkalmasabb eszközei lehetnének, de ezt a szerepüket aligha fogják betölteni, amíg magyarul sok esetben nem tudó tanítóknak kellene magyarul sok esetben nem értő gyermekeket tanítani – használható magyar tankönyv nélkül.⁴⁵

A nehézségek ellenére a nyelvi akkulturáció tömeges jelenséggé szélesedése az 1860-as években egyértelmű. A zsidó sajtóban egyre-másra jelentek meg hírek arról, hogy hitközségek magyarosították adminisztrációjuk nyelvét; hogy jegyzőkönyveik-

ben átálltak németről magyarra (így tett például a Pesti Izraelita Hitközség 1861-ben⁴⁶); hogy anyakönyveiket is elkezdték magyarul vezetni. Egyre több izraelita elemi iskoláról érkezett hír, hogy bevezették a magyar nyelv oktatását, egyes tanórákat már magyarul tartanak, illetve magyar lett a tanítás kizárólagos nyelve. Erre a végső szintre az 1864/65-ös tanévben az ország 421 izraelita elemi iskolája közül 39 jutott el.⁴⁷ A magyar tannyelvet elsőként 1860/61-ben a mosoni, a szombathelyi és a székesfehérvári izraelita iskola vezette be.⁴⁸

A pesti felnőtt zsidó népességre vonatkozóan jelzésértékű, hogy Tenczer Pál már 1863-ban azt javasolta a felnőtteknek ingyenes magyar nyelvtanfolyamot kínáló Izraelita Magyar Egylet iskolabizottságának, hogy szüntesse be a kezdőknek kínált nyelvtanfolyamokat, mivel „a fővárosban alig van már olyan, kit egészen kezdőnek lehetne nevezni”.⁴⁹

A nyelvi magyarosodás, bár jóval lassabban, de a rabbik körében is teret nyert, ami a nyomtatásban megjelent magyar nyelvű zsinagógai beszédek számának a növekedésében is megmutatkozott. Míg az 1850-es években, amint említettem, egyetlen ilyen sem látott napvilágot, az 1860-as évek során tizenegy rabbtól jelent meg templomi beszéd. Többségük az 1867-es emancipációt üdvözlő hála-beszéd volt,⁵⁰ de hármat az évtized első éveiben adtak ki.⁵¹ 1867 őszén már legalább kilenc városban – Pesten, Szegeden, Aradon, Székesfehérváron, Veszprémben, Marcaliban, Pécsen, Nagykőrösön, illetve Nagyváradon – magyar volt az istentisztelet nyelve.⁵²

A rabbik első magyar nyelvű zsinagógai beszédei megannyi buzdítást jelentettek híveik magyarosodására. E beszédek egyúttal annak a reménynek is hangot adtak, hogy a magyarosodó zsidók és a keresztény magyarok egyre közelebb kerülnek egymáshoz, hiszen, mint Ehrlich Ede (1808–1882), az 1863-ban beiktatott pécsi rabbi mondta, „a nyelv azon magasztos szalag, amely a honpolgárokat összeköti”.⁵³ A pécsi rabbi annyiban biztosan nem tévedett, hogy az első magyar nyelvű zsinagógai szónoklatok jelentős helyi eseménynek számítottak, amelyek az adott település keresztény notabilitásai is tiszteletüket tették. Így történt Nagykőrösön 1867 szeptemberében, amikor a délelőtti németül tartott próbaszónoklatát követően Fischer Sámuel rabbi délután magyar nyelvű beszéddel is megörvendeztette hallgatóságát. „Imaházunk fennállása óta nem volt annyira látogatott” – számolt be az eseményről Steiner Mór „tanodai gondnok” a *Magyar Izraelitának*. „Jelen volt a városi hatóság, a gymnasiumbeli tanárok és tanítványok, a helybeli lelké-

szek, községünk előjárósága és tagjai. Fischer rabbi úr rendkívüli tetszésben részesült.”⁵⁴

Ami az érzelmi magyarosodást, a „haza”, illetve a „nemzet” iránti ragaszkodást illeti, számos jel utal arra, hogy ez a kötődés is ekkorra vált olyan, a hazai zsidóság széles köreiből osztott érzéssé, amely az értelmiségen túl az egyszerű zsidókat is magával ragadta. Miután 1860 decemberében az ortodox táboron belül egyébként mérsékeltnek számító, a haszidok által éppen emiatt támadott Landesberg Jichák Áron (1803–1879) nagyváradi rabbi hívei kérése ellenére sem volt hajlandó engedélyt adni arra, hogy a zsinagógában a felségért és hazáért mondott ima magyarul hangozzék el, több száz tiltakozó fiatal gyűlt össze a háza elé, akik macskazene mellett bezúzták az ablakait.⁵⁵ Két hónappal később a pesti Király utcában purim éjszakáján ittas zsidó suhancok összeszólkóztak egy őrjáratl. Amikor tégladarabokkal is dobálózni kezdtek, az egyik rendőrkatonára rájuk lőtt, és eltalált egy zsidó pincérfiút. A lövésre további rendőrkatonák is a helyszínre siettek, de közben olyan nagy és felbőszült zsidó tömeg verődött össze, hogy a rendőrök kénytelenek voltak a közeli őrszobába hátrálni. A tömeget csak sokára – és itt jön a korabeli beszámolókból az érdekes: Kossuth Lajost éltető tüntetésük után – tudták feloszlatni.⁵⁶ Cegléden 1860 nyarán abból lett baj, hogy az önkényuralom idején alkalmazásba vett helyettes rabbi az újonnan megválasztott magyar érzelmű hitközségi előjáróság követelése dacára nem volt hajlandó távozni tisztségéből. Mivel nem mondhattak fel neki, az előjáróság tagjai mindaddig nem mentek többé zsinagógába, míg a megye el nem rendelte a rabbi eltávolítását.⁵⁷

A hazafias érzelmek verbális kifejezése terén Löw Lipót mellett többnyire fiatal, az 1860-as években színre lépő értelmiségiek tüntették ki magukat. Közülük többen jelentős karriert futottak be, így Mezei Mór, utóbb nagy jövedelmű ügyvéd, az 1890-es években két cikluson át Lipótváros országgyűlési képviselője, 1905-től a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnöke, aki az első világháború előtt 48 bankban, illetve vállalatban töltött be igazgatósági, illetve felügyelőbizottsági pozíciót.⁵⁸ A magyarok iránti érzelmeiket, a zsidók elmagyarosodásának mibenlétét taglaló írásaikban ekkor tűnik fel egyre gyakrabban az a motívum, amire korábban egy-két kivételtől eltekintve nem történt utalás: a zsidók *szíve*. „Szívünk, eszünk, tehetségünk, vagyonunk legyen a közös hazáé” – írta Pollák László orvosjelölt 1860 májusában.⁵⁹ Ha a magyarok emancipálják a zsidókat, ígérte Löw Lipót 1860 végén, azok „szívvel és szóval” magyarokká

lesznek.⁶⁰ Hogy a magyarországi zsidónak „szívvel-lélekkel” magyarrá kell lennie, ez a *Magyar Izraelita*-ban 1861 elején publikáló Bártfai Béla számára szintúgy egyértelmű volt.⁶¹ A körösladányi Krausz Zsigmond (1815–1874) 1861 tavaszán megjelent röpirata szerint ez már meg is történt. A zsidó, írta, „szív[vel] és lélekkel e nemzethez áll”.⁶² Rosenzweig Salamon pesti tanító úgy vélte, hogy ez még nem történt meg, de a hazai zsidóságnak, vallotta 1861 júniusában, nem lehet más történelmi küldetése: „A magyar zsidónak tehát nyelve: magyar legyen, a magyar zsidó szíve: magyar érzelmű legyen, [...] a magyar zsidó honszerelme: örökre el nem oltható magyar szerelmi láng legyen.”⁶³

Az efféle lelkes-dagályos honszerelmi nyilatkozatoknak, ha csak ideiglenesen is, de egy pillanat alatt véget vetett, hogy az 1861-es országgyűlés nem hozta tető alá a várva várt, sőt elvárt emancipációs törvényt. A *Magyar Izraelita* köré tömörülő, nyelvi- és kulturálisan már magyarosodott, így az emancipációs törvény újabb elnapolását annál értetlenebb fájdalommal megélő fiatal értelmiségiek között többen voltak, akikben a csalódás olyan mély frusztrációt váltott ki, hogy annak hatására, ha csak néhány írás erejéig is, mégis példátlan őszinteséggel – és a neológ felekezeti értelmiség történetében példátlan módon – rámutattak arra a közvetlen viszonyra, ami a hazának a zsidókkal szembeni magatartása és a zsidóknak az előbbtől függően alakuló – vagyis gyengülni is képes – hazaszeretete között fennállt. Amint Mezei Mór írta 1862-ben: „Mert a honszeretet is érzés, mely az egyén társadalmi viszonyzataiban alapot kíván. [...] Azon férfiú, ki hazájában saját ősi szokásainak védelmét, egyéni, családi s faji befolyását, fejlődését biztosítva, támogatva találja, ki még mostoha időkben is ennek dús múltjából meríti biztató reményét, méltán ad e hazának elsőséget; de vajon mi jutott mindezekből a magyarhoni izraelitának, hogy okát tudná adni annak, miért szereti jobban ezen országot s rá nézve csak nyomasztó intézményeit, a szabadelvű Angol- vagy Frankhonnál?”⁶⁴

A csalódás azonban csak átmeneti volt. Az olvasókat a zsidók hazafias rajongásáról biztosító nyilatkozatok egy ideig szüneteltek, de 1866-tól megújult erővel lángoltak fel. „Csak egy út létezik itt a boldogulásra – írta Ormody Bertalan 1866 júliusában –, ha [...] lemondunk minden vágyról, minden reményről, minden érdekről, mely nem azonos e nemzet vágyával, reményével és érdekével; szóval: ha testestül, lelkestül magyarokká leszünk.”⁶⁵

Az ország izraelita lakosainak polgári és politikai egyenjogúságát kimondó, december 28-án hatályba lépett 1867. évi XVII. törvénycikk új fejezetet nyitott a magyarországi zsidók életében. Ekkorra az önmagában álló „zsidó” megjelöléshez képest jelentékeny részük – ha még nem is többségük – minden bizonnyal pontosabb önmeghatározásnak érezte már a „magyar zsidó”, vagy akár a „zsidó magyar” megnevezést. „Mert a messiás – írta röpiratában Frieder Mór (1834–1885) fehérgyarmati orvos 1867 végén –, kit oly régen várunk, ki után epedve szomjúhozott lelkünk, mint az űzőbe vett szarvas, a hűvös patak után – megérkezett, és megérkezett a nemes szívű magyar nemzet lelkében. [...] Azért örvendünk tehát, azért tartunk örömmünepet, mert Jeruzsálem falai lőnek ismét fölépítve és mit Titus romboló keze összetiport, azt újra megalkotó az 1867-ik magyar országgyűlés áldást hozó erős karjaival, mert Kánaán földje, a szép és dicső Magyarország édes hazánk!”⁶⁶

JEGYZETEK

- 1 Michael Brenner: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2010, 13–15; Michael A. Meyer: Where Does the Modern Period of Jewish History Begin? In: Uő: *Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, Wayne State University Press, 2001, 21–31.
- 2 A dualizmus kori népszámlálásokhoz képest az 1850. évi népszámlálásnak a zsidó népességre nézve alapvető különbsége, hogy a zsidókat nem felekezetként, hanem nemzetiségként határozta meg. Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1993.
- 3 Összegző írásának minden bizonnyal rövid terjedelme magyarozza, hogy Michael Silber nem tért ki becsülésének metodológiájára. Michael K. Silber: Hungary Before 1918. In: Gershon David Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I–II*. New Haven – London, Yale University Press, 2008, I. 771.
- 4 Hozzávetőlegesen becslésem Marton Ernő számításán alapszik, aki szerint 1825-ben a zsidó népesség 59,8 százaléka, míg 1869-ben 43,7 százaléka élt a határ menti megyékben. Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Kolozsvár, Fraternitas R.-T., 1941, 52.
- 5 A szintén csupán megközelítő becslés alapja: 1840-ben a zsidó népesség 19,03 százaléka, 1869-ben 29,7 százaléka élt városokban. Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1993, 37; *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása X. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, Athenaeum, 1909, Általános jelentés, 31.

- ⁶ Az előbbiekhöz hasonlóan ez a becslésünk is extrapoláció. Michael Silber szerint 1840 körül a zsidó népesség mintegy harmada élt izolált, egy-két családos falusi közösségekben. Ennek alapján az egy évtizeddel későbbi 25 százalékos arány nem tűnik irreálisnak. Michael Silber: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, Transaction Books, 1987, 132.
- ⁷ A hagyományos askenázi zsidó társadalomról és kultúráról Jakob/Jakov Katz héberül 1958-ban megjelent klaszszikus munkája továbbra is megkerülhetetlen: *Jakov Katz: Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Fordította Stöckl Judit. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2005. Katz történeti munkáinak olykor kritikus értékelésére: Jay M. Harris (ed.): *The Pride of Jacob: Essays on Jacob Katz and His Work*. Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press, 2002.
- ⁸ Osztern Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1930.
- ⁹ Grünwald Fülöp: A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv. 1948*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 202–204; Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. (1851) Fordította Fenyő István. Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék, 2000, 143.
- ¹⁰ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hosszú évszázad. Antiszemita erőszak Magyarországon, 1848–1956. In: Randolph L. Brahm – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon betven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 82–83.
- ¹¹ Konrad Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, MTA BTK TTI, 2014, 208–210, 342.
- ¹² A pesti zsidó iparosok 1850-ben az olmtüzi alkotmányra hivatkozva követelték a hatóságoktól, hogy egyenrangúnak tekintsék őket a keresztény kézművesekkel. Szentiványi Vince pesti kerületi főbiztos elismerte, hogy az alkotmány értelmében „a különböző nemzetek egyenjogúsága kétségtelen”, de a zsidó iparosok korlátlan működését mégsem engedélyezte. Dóka Klára: *A pest-budai cébes ipar válvága (1840–1872)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 145.
- ¹³ Az emancipáció ügyéről az 1861-es országgyűlésen lásd Goldberger Izidor: Adalékok a magyar zsidók történetéhez. Az emancipáció az 1861-iki országgyűlésen. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv. 1950*. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1930, 200–213; Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történeti tanulmány*. Budapest, Egyenlőség, 1917, 21–25.
- ¹⁴ Löw Lipót: A magyar nemzetiség és a zsidók. In: *Uő: Történelmi és vallástudományi értekezések*. Szeged, Burger Zsigmond Bizománya, 1861, 29–30.
- ¹⁵ Tencer Pál: *Album. Előfüzet, 1869. január 24*. Pest, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869, 22.
- ¹⁶ Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. In: *Uő: Magyar-zsidó szellemi törté-*
- net a reformkortól a holocaustig I–II*. Budapest, Múlt és Jövő, 1997, I. 75.
- ¹⁷ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885, 216.
- ¹⁸ Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Fordította Ács Gábor és Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 54. Bányai Viktória szerint a neoabszolutizmus időszakának közigazgatási beosztása szerinti szűkebb Magyarországon 1850-ben 83 zsidó *Volksschule* működött, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban 12, Horvátországban 1, míg ugyanezen területeken 1858-ban 258, 43, illetve 4 zsidó népiskola volt. Adatai szerint a növekedés tehát jóval kisebb volt, bár az iskolák száma nyolc év alatt így is háromszorosára nőtt. Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest, Gondolat, 2005, 249.
- ¹⁹ *Kónyi Manó visszaemlékezése*. Lejegyezte unokája, dr. Hajnal-Kónyi Kálmán. Keltezés nélküli kézirat. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, fond 98/1.
- ²⁰ Michael K. Silber: Hungary Before 1918, i. m., 777.
- ²¹ Dóczy Lajos: Hogy tanuljam magyarul. In: Igmándi Mihály (szerk.): *Magyar szellemi élet. Elbeszélések és rajzok a magyar írók és művészek életéből*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1892, 8.
- ²² Rosenberg Izidor: Mendelssohn. *Magyar Izraelita*, 1862. november 21., 381.
- ²³ Jakov Katz: *Végzetes szakadás*, i. m., 102–103.
- ²⁴ Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1966, 50, 53.
- ²⁵ Schweitzer József – Szilágyi Mihály: *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1982, 101–102.
- ²⁶ Farkas János László: Dr. Révész Sándor Békéscsabáról. *Múlt és Jövő*, 2007/3, 116–124.
- ²⁷ Az 1929-es *Magyar Zsidó Lexikon*ban szereplő 274 hitközségről szóló szócikk alapján Zeke Gyula által felállított táblázatból kitérni, hogy a magyarországi izraelita hitközségekben a nőegyletek alapításának átlagéve 1851-re esik. Zeke Gyula: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében I–II*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990, I. 137, 142.
- ²⁸ Konrad Miklós: Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón. *Történelmi Szemle*, 2001/3–4, 257–285.
- ²⁹ *Az Oberland és Unterland kifejezésére létrejöttére*: Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. I. A közepkortól 1849-ig*. Pozsony, Kalligram, 2012, 844–845.
- ³⁰ Dr. Schnitzer Ármin: *Zsidó kultúrképek (Az életemből)*. Fordította Riszovannij Mihály. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2015, 73. Schnitzer önéletrajza eredetileg *Jüdische Kulturbilder (Aus meinem Leben)* címmel 1904-ben Bécsben jelent meg.
- ³¹ Vegyes hírek és levelezések. *Pesti Hírnök*, 1860. május 10., [2.].
- ³² A szegedi izraeliták Széchényi Istvánért. *Vasárnapi Ujság*, 1860. június 17., 304.
- ³³ Az országgyűlés összehívását megelőző lázas és lelkes hónapok során a teljesség igénye nélkül Pompéry János,

- Jókai Mór, Klapka György, Deák Ferenc, Pulszky Ferenc, Andrásy Gyula, Tisza Kálmán és Lukács Móric szólal fel a zsidók polgári és politikai jogegyenlőségének törvénybe iktatása mellett. Groszmann Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*, i. m., 21–23.
- ³⁴ *Az 1861-ki évi magyar országgyűlés II.* Pest, Osterlamm Károly, 1861, 332–333.
- ³⁵ Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl*, i. m., 167–168. A Moscovitz család két tagján kívül a következő nyolc zsidó vallású férfit választották be a Nemzeti Kaszinóba (zárójelben a beválasztásuk dátuma): Hirschler Ignác (1860), Lányi Jakab (1861), Lévai Henrik (1862), Rothfeld Soma (1867), az osztrák báró Todesco Hermann (1870), Brüll Miksa (1870), az osztrák báró Schey Frigyes (1870) és Wahrmann Mór (1870).
- ³⁶ Rosenberg Izidor: A társadalmi összeolvasztás különböző rendszerei. *Magyar Izraelita*, 1862. július 11., 229.
- ³⁷ *Az „Izraelita magyar egyesület” alapszabályai.* Pest, Nyomatott Herz Jánosnál, 1861; Groszmann Zsigmond: *Az Izraelita Magyar Egyesület törekvései.* *Libanon*, 1938/2, 39–43.
- ³⁸ Erről bővebben: Kőbányai János: A magyar-zsidó értelmiség kialakulása. Intézmények és médiumok. In: *Uő: A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszáradás.* Budapest, Múlt és Jövő, 2012, 46–108.
- ³⁹ Goldstein Adolf: Egy szó a magyar nyelv tanításáról, a hazai izr. elemi tanodákban. *Magyar Izraelita*, 1862. június 6., 191.
- ⁴⁰ Michael K. Silber: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: *Uő (szerk.): Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia.* Fordította Boros Attila et al. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008, 211–282.
- ⁴¹ Mezei Mór: Az Izraelita-Magyar-Egyesület története és célja. (1862) In: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000, 266.
- ⁴² Egy hitrokon: *A zsidók reformációjá.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 17, 25–26.
- ⁴³ Feleki Sándor: Zsidó magyar írók és tudósok. VI. Dr. Kohn Sámuel. *Egyenlőség*, 1890. november 14., 11.
- ⁴⁴ Magyar hitszónokok. *Izraelita Közlöny*, 1866. május 31., 20.
- ⁴⁵ Mezei Mór: Az „Izraelita Magyar Egyesület” a budapesti Mózes hitfelekezetű iskolák állapotáról. *Magyar Izraelita*, 1861. szeptember 23., Melléklet, 332.
- ⁴⁶ Mezei Mór: A pesti izraelita hitközség hivatalos nyelve. *Magyar Izraelita*, 1862. március 28., 101–102.
- ⁴⁷ *Hivatalos statisztikai közlemények.* I. évf. V. füzet. Pest, Emich Gusztáv, 1869, 122–123.
- ⁴⁸ Felkai László: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1990).* [Budapest], Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, [1998], 34, 39–40.
- ⁴⁹ Zsoldos Jenő: Kiss József és „Jehova ajtónállóí”. In: *Új Élet naptár 1959. 5719/5720.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1959, 224.
- ⁵⁰ Ezek közül a legjelentősebbek: Löw Lipót: *„Az Isten feloldá bilincseimet!” Homília.* Pest, Emich Gusztáv, 1868; Kohn Sámuel: *Hogyan fogadjuk és hogyan báláljuk meg az egyenjogúsítást. Zsinagógai beszéd.* Pest, Löwy E. M., 1868; Hochmuth Ábrahám: *Mit követel a hazaszeretet a bonpolgároktól békés időben? Zsinagógai beszéd.* Veszprém, Ramazetter Károly, 1868; Kohut Sándor: *Az új korok. Zsinagógai beszéd.* Pest, Löwy M. E. fia, 1868.
- ⁵¹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók*, i. m., 216–217.
- ⁵² Levelek. *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 5., 184; Bolond Miska: *Üssed a zsidót! Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 12., 187.
- ⁵³ Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1966, 55.
- ⁵⁴ Levelek. *Magyar Izraelita*, 1867. szeptember 5., 184.
- ⁵⁵ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válságútján (1860–61).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 364; Schön Dezső et al. (szerk.): *A Tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve.* Tel-Aviv, Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izráelben, 1981, 51.
- ⁵⁶ Különfélek. *Pesti Napló*, 1861. február 28. [3.]; Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válságútján*, i. m., 361.
- ⁵⁷ Uo. 365.
- ⁵⁸ Mezei Mór regényes élete. *Egyenlőség*, 1925. november 28., 3–4; Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség. A bank-ípar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1915.* Debrecen, Multiplex Media – DUP, 1999, 136.
- ⁵⁹ Pollák László: Egy pár korszerű szó hitsorsosimhoz! *Pesti Napló*, 1860. május 12., [2.].
- ⁶⁰ Löw Lipót: A magyar nemzetiség és a zsidók, i. m., 43.
- ⁶¹ Bártfai Béla: Mi teendőink vannak még? *Magyar Izraelita*, 1861. január 24., 28.
- ⁶² Krausz Zsigmond: *Egy izraelita szózat. A magyar képviselők üdvözlétéül az 1861-iki országgyűlés megnyitása alkalmával.* Pest, Engel és Mandello, 1861, 8.
- ⁶³ Rosenzweig Salamon: Sok szépet... *Magyar Izraelita*, 1861. június 13., 188.
- ⁶⁴ Mezei Mór: Az Izraelita-Magyar-Egyesület története és célja, i. m., 263.
- ⁶⁵ Ormody Bertalan: Zsidó arisztokratia. Regényes korrajz (Vége). *Regelő*, 1866. július 31., 69–70.
- ⁶⁶ Frieder Mór: *A magyar zsidók egyenjogúsítása 1867-iki évben. Emlékirat.* Pest, Hornyánszky és Träger, 1868, 13–14.

